

Богдана Криса

ГРИГОРІЙ НУДЬГА
ПРО СЕМЕНА КЛИМОВСЬКОГО,
або Портрет як автопортрет

Багатогранність наукових зацікавлень Григорія Антоновича Нудьги мала своє джерело – пам'ять українського світу. В усіх обставинах життя він був свідком і свідченням нурту й невичерпності, а також і зумисного замулювання цього джерела. Не лише дослідження українських дум і пам'яток книжної літератури, але й фотографія вмираючого від голоду діда Місяця, яку зробив двадцятилітній Григорій і яка збереглася в його архіві, тепер уже опубліковані нотатки про колимське захоронення¹, намальовані соняшники, уміння побачити в кількох словах цілу картину й передати це враження іншому, можливо назавжди, як той образ вола, який плаче («сльоза сльозу пробива») – усе це речі одного плану. Відлік його конфлікту з владою починався також звідси: диявольським нюхом вона безпомилково вгадувала його українську душу. А коли й бували компроміси, наприклад, згадка про улюблену пісню революційного вождя, то це ритуальне «відчипне» не переконувало, бо виносилося з краю й не зачіпало основних животоків.

Такий Григорій Нудьга не міг не мати великого впливу на своє середовище, себто на людей, серед яких жив і працював, а особливо на нещодавніх випускників університету. Попри те, що в 1972 році в Інституті суспільних наук відбувалася нерівноцінна

¹ Нудьга Григорій : біобібліографічний покажчик / [упоряд. В. Івашківа, Р. Марківа, А. Вовчака ; передм. Р. Марківа] ; Львівський національний університет імені Івана Франка, Кафедра укр. фольклористики ім. Ф. Колесси ; Фундація ім. Г. Нудьги. – Львів, 2007. – С. 208–217.

заміна – нас, ще ніяких, на кількох досвідчених, але «неблагонадійних» дослідників, він устиг подати знак, який веде до того самого джерела. І тому кожний, кому пощастило зустріти Григорія Антоновича на своїй життєвій дорозі, відчуває неповторну інтонацію його текстів: немов своєрідна канва, вони служать для відновлення-пригадування розмов про важливі й непроминальні речі і дають розуміння не лише того, що він зробив, але й що прагнув зробити. І коли, завдяки сучасній електронній, так би мовити єдності світу, з'являється можливість слухати Леонтовичевого «Щедрика» у виконанні величезного зведеного хору в США чи камерного скрипкового оркестру в королівській Англії, то згадується насамперед Григорій Нудьга, який був у свій (і наш) неелектронний час, цілком, здавалося, поза межами можливого, духовним носієм української культури не більше й не менше, ніж у світовому вимірі.

Характерно, що Григорій Антонович належав до тих небагатьох, відомих у світі, українських фольклористів, які не протиставляли народної та книжної культури. І таке непротиставлення, мабуть, – одне з важливих його послань молодшим поколінням дослідників.

Власне постать Семена Климовського в сприйнятті Григорія Нудьги цікава в кількох планах. Тут і розуміння шляхів взаємодії народної та книжної традицій, біографічних деталей, що немов камінь у ріці, шліфуються в процесі виконання так, що важко незнаючому впізнати первинну форму. Згадати хоча б міркування Григорія Антоновича на користь того, що Семенові Климовському належить не лише «Їхав козак за Дунай», але й інші пісні, а серед них – «Ой полола дівчина лободу, Та й послала припутня по воду». Попри ритміку й стилістику твору, дослідник пов'язує загадкового «припутня» з назвою села Припутні, яке заснував поет².

Центральною у спадщині Семена Климовського постає для Григорія Нудьги проблема правди, що тісно пов'язує його з автором першої половини XVIII ст. Як можна помітити, над цією темою Григорій Антонович роздумував і працював кілька десятиліть.

² Нудьга Г. Козак, філософ, поет / Григорій Нудьга. – Львів, 1999. – С. 112.

В останній (1972) рік перебування в Інституті вона була для нього, на жаль, особливо актуальною, бо зачіпала і дослідницькі, і екзистенційні обставини, у яких прочитувалися тексти Семена Климовського, можливо, що ця текстуалізація українських обставин повторювалася через якихось 250 років з вражаючою для нього подібністю. У всякому разі, пам'ятаю, що приходив з ранкових «партслухань» і повторював євангельські слова: «Яким судом судите, таким судом і самі судимі будете», що стали лейтмотивом віршованого трактату Семена Климовського «О правосудію», адресованого цареві Петрові І. А в одному зі своїх останніх листів до Валерія Шевчука, від 7.12.1993 р., писав:

А я таки про Климовського все ж таки продовжую зробити щось більше. Написав монографію, подав у ній великі додатки (фоторепродукцію рукописів з архіву царя, розшифрування, велику кількість документів з-за кордону, напр. з США). Роботу взялися надрукувати, набрали, зробили верстку й макет книги, мала вийти до Конгресу українців, але... не вистачило грошей. Вирішили скоротити наполовину, почали готувати видання і знову... гроші.³

Щоправда, результати своїх студій про Семена Климовського Григорій Нудьга потрохи оприлюднював⁴, а до повнішого видання не дожив. Воно вийшло в 1999 р. за редакцією Любомира Сеніка, з яким мав повне порозуміння. Чи не найбільшою прикрістю для дослідників стало не скорочення, а неякісна фоторепродукція, що робить читання оригіналу майже неможливим.

У літературознавстві існує таке поняття як «пам'ять тексту». З перспективи життєвого й творчого шляху Григорія Нудьги це поняття набуває особливо виразного сенсу: наміри, тексти, позиція, вчинки автора Семена Климовського та його дослідника, Григорія Нудьги, відокремлені в одному часі, творять характерну єдність і знаходять себе в іншому часі. Словом, трактат Семена Климовського однаково актуальний для них обох, а як свідоцтво української відваги з усіма її історичними рисами актуальний так само й для нас.

³ Нудьга Г. Бібліографічний покажчик. – С. 253.

⁴ Нудьга Г. Слово і пісня / Григорій Нудьга. – К. : Дніпро, 1985. – С. 231–290.

Григорієві Антоновичу розходиться насамперед у те, щоб зібрати й виявити історичні факти, які засвідчують особу Семена Климовського, зіставити ці факти з усним переданням. З одного боку, він поступово переконується сам і переконує свого читача в реальності цієї історичної постаті, отже, і в автентичності двох його зображень у стилі українського портретного малярства XVIII ст., що походять з одного джерела, і в достовірності того «словесного портрета», який подав Микола Левицький, описуючи село Припутні та його власника Семена Климовського⁵. З іншого боку, він не може не зауважити, як легко руйнуються й зникають сліди навіть таких видатних людей, як загалом бідніє й нищиться людська пам'ять, а особливо в несприятливих історичних обставинах. Зберігаючи принцип історизму в підході до віршованого трактату Семена Климовського як до явища минулої епохи, Григорій Нудьга помітно оновлює портрет українського філософа й поета, шукаючи відповіді на ті питання, які хвилюють його особисто. Це розуміння правди й справедливості, суспільного устрою, який мав би триматися на цих засадах.

Цілком закономірно, що Григорій Нудьга потрапляє в те герменевтичне коло проблем, яке обговорювали й інші дослідники⁶. Отож, так чи інакше зринають ті самі дискурсивні моменти.

Перший з них – виразний вірнопідданський жест, відбитий у бароковій назві твору – «О правосудію начальствующих, правдъ и бодрости всепресвѣтлѣйшому державнѣйшому Императору Великому отцу отечествія Государю все милостивѣйшему во мѣсто должнія дани владыцѣ и господину моему всепокорно приношу и себе самого под високомонаршіе его повергаю стопи». І такий же «традиційний» підпис: «негоднѣйшій рабъ харковской козакъ Семенъ Климовъ». Це з одного боку. А з іншого – мужність автора, який у відповідній риторичній формі говорить цареві про його злочини.

⁵ Нудьга Г. Козак, філософ, поет. – С. 23–31.

⁶ Пашук А. І. Семен Климовський – український мислитель XVIII ст. / А. І. Пашук // Філософська думка. – 1971. – № 4. – С. 82–89; Шевчук В. Семен Климовський та його політично-публіцистичний поетичний трактат // Муза роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть : у 2 кн. / Валерій Шевчук. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 2. – С. 459–469.

Другий момент, якого не обминали дослідники, це реакція Петра I, після якої Семен Климовський, хоч і в далекій степовій балці, але жив спокійно до глибокої старості, як про це розповідав М. Левицький.

Щодо першого моменту, то Григорій Нудьга, добре розуміючи етикетність тієї епохи, спокійно сприймає ці присвяти, наголошуючи на ознаках, які в сучасних студіях над ренесансними панегіриками вкладаються в поняття «дорадчої риторики», тобто за вірнопідданським жестом поет Семен Климовський наполягав на потребі правди – як на «святая святых», як на «кивоті хранения алмазов мисленних», бо лише правда могла стати опорою моральної влади. І про це насамперед писав Григорій Антонович, аналізуючи послідовно кожен розділ цього трактату: «О правосудію», «О правді», «О бодрости», «О смиренію височайших».

Треба сказати, що в творі Семена Климовського виразно пульсують ідеї християнського гуманізму, сформульовані в Європі в епоху ренесансу, що їх підхопило українське бароко. Це особливо примітно, бо в 1724 році, коли український поет підніс свій дар цареві, така тенденція залишалася вже в минулому, себто ніхто більше не насмілювався радити «державнійшому», а жанр панегірика в цю, післямазепинську добу, зруйнувався цілком, засвідчуючи патологічні ознаки української свідомості. Україна ж опинилася над новим проваллям, – 1724 року опозицію козацької старшини на чолі з Павлом Полуботком жорсткою придушено, українську автономію дуже урізано⁷. У цих історичних умовах твір Семена Климовського постає як явище абсолютної, так би мовити, приємності українського слова.

Григорій Нудьга підкреслює, що автор гаряче застерігає, «вдаючись до численних сентенцій зі Святого Письма, не допускати, аби в житті нехтували правдою», бо лише на ній «все може утриматися»⁸. А той, «кому доручено в державі якусь владу, повинен насамперед «сохранять правду, не прельщатся златом»⁹.

⁷ Шевчук В. Семен Климовський та його політично-публіцистичний поетичний трактат. – С. 461.

⁸ Нудьга Г. Козак, філософ, поет. – С. 12.

⁹ Там само.

Метою Семена Климовського, на думку Г. Нудьги, є правова держава. А цар –

Тогда скипетр и престол содержатъ иміет,
Єгда правосудием премудро владіет.

Таких прямих і переконливих, – за словами Григорія Антоновича, – промов перед царем у ті часи, здається, ніхто не відважувався виголосувати. І висловлено це не в теоретичному роздумі, як було в трактатах деяких мислителів того часу, а у зв'язку з становищем народу, його реальних нещастя, на які автор вказує: кругом «убийства, грабительство, беснующиєся златом», а цар байдужий, отже, «Того ради убийства сего ти злочинца». Цар стає злочинцем! Хіба не відважно?¹⁰

Аналізуючи текст, дослідник кілька разів звертає увагу, що автор «майже викрикує» ті чи інші слова, як, наприклад:

Лучше в нищих глад с правдою и хлад терпѣти,
Нежели, царем быв, правди не ымѣти.

Або:

О Боже наш, доколь за кров нашу не мстиш?¹¹

Вираз «майже викрикує» звертає увагу насамперед тому, що так чи інакше засвідчує: дослідник сприймає певні частини твору в його уявному виконанні, так «викрикували» народні співці найбільш болючі фрагментів своїх текстів. Цілком природно, що тут Григорієві Антоновичу могла згадуватися пісня «Про Правду і Кривду».

Загалом він мало говорить про особливості віршованої мови Семена Климовського, обмежуючись, як і старші його колеги, зокрема М. Возняк, загальною характеристикою тринадцятискладової силабіки та навіть вважаючи, що прозова передмова «передає чіткіше та ясніше думки автора», ніж вірші. А цей момент «викрикування», за аналогією до народних співців, особливо оживлює образ Семена Климовського: освічений поет став речником правди. Цитуючи слова, які його автор «майже викрикує» («Лучше в

¹⁰ Там само. – С. 13.

¹¹ Там само. – С. 17, 18.

нищих глад с правдою и хлад терпѣти, // Нежели, царем був, правди не ымѣти»), Григорій Антонович висловив припущення, що він «напевно мав на увазі якогось конкретного адресата, а не тільки бажання висловити філософську сентенцію»¹². Так, очевидно, й було, хоч «адресатів» ніколи не бракувало. Для самого Григорія Нудьги подібний екзистенційний вибір був надто важливим. Попри те, що він сам ніколи не сумнівався, що «лучше», однак не раз мав сумну можливість спостерігати людську слабкість. Мав, щоправда, і здатність реагувати на це.

Щодо другого моменту. Отже, якою ж була реакція Петра I на «дар» харківського поета? З огляду на зміст твору дослідники дивувалися, як Семен Климовський залишився живим. Захоплювалися ним, а дехто захоплювався і великодушністю царя. Василь Срезневський у передмові до першої публікації «О правосудію» з цього приводу міркував так: «Необычны такія рѣчи в стихотвореніях, подносимых великим міра сего; “истину царям с улыбкой говорить” рѣшаются только не рядовые люди. Но вызывая долг уваженія к писателю, эти рѣчи указывают на то, что и принявший их, не бросивший их въ лицо подносителю, а сберегший их в личной своей библиотекѣ, не был заурядным человекѣм»¹³. «Незаурядність» Петра I, як відомо, коштувала українцям чимало. У випадку зі Семеном Климовським могло бути по-різному. Роздумував над цим, відчуваючи якусь таємницю, і Григорій Нудьга: і чому такий освічений чоловік опинився поза магістралями культурного життя, і яку роль відіграло тут його писання? Однак підкреслював, що московський цар «все-таки лишив у своєму архіві» книгу Климовського¹⁴.

Чи не найлегше тут, мабуть, припустити, що твір Семена Климовського з якихось причин залишився поза увагою того, для кого був призначений, тому й автор залишився живим, отож, могло статися так, як він собі бажав: «Сей бисер да не будет свиниям

¹² Там само. – С. 17.

¹³ Срезневскій В. Климовскій-Климовецъ, «казакъ-стихотворецъ» и два его сочинения / В. И. Срезневскій // Труды Харьковской комиссії по устройству XIII археологического съезда. – Харків, 1905. – С. 513.

¹⁴ Нудьга Г. Козак, філософ, поет. – С. 35.

вержений». Але не це, очевидно, було головним для Григорія Нудьги. Головним для нього було усвідомлення оборонної місії слова, сильного, як смерть, і гідність людини, яка відважилася на таке слово. Згадаймо хоч би повість Григорія Нудьги про волинського поета Івана Жоравницького «Не бійся смерті».

Зі свого досвіду Григорій Антонович також знав, що тирані, немов «повітренної язви», бояться правдивого слова, і ніколи не покидав нагоди шукати історичних форм цього українського сюжету. Для нього мали значення всі деталі: і пропуск слова в присвяті («всепокорно»), коли виправлення давало знати руку автора, і шовком обтягнені обкладинки, і як Климовський (особисто!) подавав свій твір адресатові. Усе вкладалося в поняття продуманого вчинку, який матиме продовження в різних часах і в різних виявах українського духовного життя – послідовно, аж до самоспалення.

Григорій Антонович шукав і знаходив реальні сліди свого автора, зіставляючи історичне тло з тими невпинно зникаючими ознаками, які ще зберігалися в його дні. Як поклонник правди, нічого не дописував, не домислював, залишав, немов на старих полотнах, чисте місце, але не стримувався і «майже викрикував»: «Гріх! Гріх не рятувати цих могил, гріх забути пересохлу річку Бешку, забути назву села у степовій балці, яке обезлюдніло в 1933 році!»

Зрештою, «клейноди» дослідника легко розпізнати в його текстах, тому, як сказав кожному Герасим Смотрицький: «Зри сія знаменія!» А той, хто колись знову вирушить у дорогу цими вічно зникаючими слідами, напевно, там, між схилами степової балки, де колись було село Припутні, у світлі ранкової чи вечірньої зорі пригадає собі образ мужнього поета й громадянина Семена Климовського, який залишив Григорій Нудьга: портрет як автопортрет.